

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ УКРАЇНИ

Розглянуто історичні аспекти розвитку сільських населених пунктів України. Показано, що саме історичний підхід має дуже важливе значення, оскільки досліджує економічні явища у тій послідовності, у якій вони відбувалися. Це дає можливість глибшого розуміння виникнення сіл та їх подальшої трансформації у міста або повного занепаду. Досліджено види сільських населених пунктів, які існували та існують на території України. Показано, що факт історичного виникнення села є індикатором для планування розвитку території з урахуванням сільської специфіки.

Ключові слова: сільський населений пункт, сільські території, сільське господарство, історичний розвиток, глобалізація.

Постановка проблеми. Існує багато методів, які можна застосувати для дослідження тих чи інших територій, окремих напрямів і аспектів їх життєдіяльності, кожний метод має свої позитивні та негативні боки. Сільські території наявні практично у кожному регіоні, якщо розглядати регіон у його класичній формі, тому для дослідження сільських територій і їх конкурентоспроможності, доцільно застосовувати синтез різних поглядів, методів та точок зору. Це дозволить перейти від одного типу наукового аналізу до іншого і лавірувати між окремими кардинально протилежними підходами з метою найбільш повного та всебічного використання методів емпіричного та теоретичного наукового пізнання. Історичний метод особливо важливий для України, оскільки за останнє сторіччя розуміння села та усього з ним пов'язаного повністю змінювалося кілька разів, що було пов'язано зі змінами форм державного правління: монархія, диктатура, соціалізм, місцеве самоврядування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремим аспектам історії розвитку села присвячені праці багатьох вчених світу, серед них слід назвати К.Батісті (Carlo Battisti) [12], М.Блока [1], Л.Грініна [2], В.Лоскутова [6], Д.Норта (Douglass C. North) [16], Г.Шмоллера [11] та інших. Важливе значення мають і вітчизняні дослідження, зокрема І.Білодіда [7], Ю.Губені [3], В.Снітинського [8], Н.Тимочка [9] та ін. Однак питанню історичної трансформації сільських населених пунктів у міста і навпаки, а також особливостей, які впливають з їх назв і можливостей використання цих обставин у економічній діяльності приділено недостатньо уваги, що і обумовило вибір мети цієї статті.

Викладення основного матеріалу. Для вивчення функціонування та розвитку сільських територій, одним із найважливіших є історичний підхід, який встановлює, що економічні явища потрібно досліджувати у тій послідовності, у якій вони виникали, оскільки вони мають свою історію – від моменту появи до сучасного стану. Саме реальна історія є підґрунтям логічних наукових конструкцій економіки, а суто теоретичні моделі можна застосовувати лише у певних вузьких рамках. Тому українське село та економічну діяльність, пов'язану з ним, необхідно досліджувати з урахуванням історичного розвитку.

Адже якщо історія описує та фіксує факти і події так, як вони відбувалися у дійсності у тій чи іншій державі, у певному часовому проміжку, то економічна теорія відбирає і розглядає з фактів історії лише ті, які вказують на типові відносини, закономірності та необхідні зв'язки. Під час логічного відображення історія наче очищується від усього випадкового, неістотного і відтворюється лише у її основних, вирішальних, об'єктивно необхідних ланках [6, С. 27].

Окремі вчені схильні перебільшувати значення економік минулого, як приклад наводиться сільськогосподарське виробництво стародавнього Єгипту, де об'єм валового продукту на душу населення був досить великим, мул Нілу заміняв єгиптянам мільйони тон добрив. Зазначається і те, що зібрати такі врожаї у Європі без величезних витрат неможливо [2, С. 27]. Захоплення стародавнім виробництвом вбачається дещо безпідставним. Так під час розрахунку виробництва на душу населення не враховується набагато менша, порівняно із сучасністю кількість населення, а отже і питома кількість сільськогосподарської площі на одну особу, не враховується також врожайність з одного га та багато іншого. Однак головним аргументом можна визначити те, що Ніл з його водним багатством залишився на місці, однак конкурентоспроможність Єгипту щодо виробництва сільськогосподарської продукції є низь

© І.М. Куліш, 2014

...уються із застосуванням історичного підходу, вони вважають, що необхідно значною мірою абстрагуватися від історичного розвитку. Розвиток слід розглядати не як непорушний об'єкт, а у процесі його функціонування, визначаючи головні форми взаємодії його підсистем, способи взаємодії його підсистем, канали взаємозв'язку із зовнішнім середовищем [2, С. 22–23]. Первісна людина використовувала свою робочу силу у поєднанні з природними ресурсами, щоб підтримувати своє життя. Природні ресурси: тварини та рослини, котрі збиралися бути у спільній

власності. Такий вид власності передбачає вільний і безкоштовний для усіх доступ до ресурсу. Однак необмежений доступ до ресурсної бази приводить до її неефективного використання. Ця неефективність, оскільки попит на ресурс зростає, у кінцевому результаті приведе до виснаження ресурсів [16, Р. 80]. А виснаження ресурсів спонукає формування іншого підходу до їх використання, зокрема технологічного розвитку та пошуку нових способів ведення господарства. Однією із таких форм є перехід до осілого життя із освоєнням рослинництва і тваринництва.

Людські поселення на території сучасної України виникли приблизно 35–40 тис. років тому, тоді, коли з'явився новий тип людини, який вже належав до сучасного фізичного типу – *Homo sapiens* (людина розумна). Переважаючим джерелом добування їжі було мисливство на крупних тварин, а основними формами житла залишалися легкі переносні збірні конструкції, а також землянки та напівземлянки. На заміну стаду прийшла родова община.

Поселення описаного типу ще не можна було вважати селом, оскільки це не відповідає прийнятому сьогодні визначенню села. Поняття «село» походить зі старослов'янської і означає «населене місце, двори, будівлі», а також «поле, земля». Майже так само звучить латиною «*solum*» — ґрунт [4, С. 210].

Село, у нинішньому його розумінні, виникло тоді, коли на заміну рибальству, мисливству та збиральництву (присвійним формам господарювання) прийшло тваринництво та землеробство, тобто перехід від бродячого життя до осілого (кочове тваринництво виділилося у окреме заняття), що на той час було інноваційною формою сільськогосподарського виробництва.

Домашнє сільське господарство тих часів повністю ґрунтувалося на власних силах і спрямовувалося на задоволення власних потреб, а не потреб ринку. Зв'язки із сусідами підтримувалися лише настільки, наскільки односельцям доводилося діяти спільно під час обробки спільного поля, будівництва, захисту, кочових пересувань і походів за здобиччю. Більш пізнє селянське господарство знає вже, окрім цих зв'язків, стосунки місцевого та ринкового обороту. Міновий оборот залишається і фактично, і в силу своєї політико-юридичної організації, переважно місцевим. Великі імперії давнини, навіть Римська, залишалися союзами общин або військовими диктатурами над ними [11, С. 3].

Давні суспільства склалися швидше з груп, ніж з окремих осіб. Ізольована людина майже не враховувалася. Вона працювала та захищалася, об'єднавшись з іншими людьми; пани або государі звикли мати перед собою усілякого роду групи, котрі вони переписували і обкладали податками. У той час, коли історія села починає проявлятися (період раннього середньовіччя), сільська спільнота у межах відносно крупних колективів, якими були села як свою первинну ланку мала певну одночасно територіальну і людську одиницю – будинок та земельну ділянку, яка зустрічається майже скрізь, хоч і під різними назвами [1, С. 210].

Наприклад, у Франції була поширена назва «манс», яка походить від латинських «*mansus*» – «житло» та «*manere*» – «залишатися», у 16 ст. цей термін означав одночасно житло і кількість землі, необхідної для життя одній сім'ї [14, Р. 93].

У середньовічній Італії поселення, як правило, мало назву «борго» – походить від германського «*burg*», що означає «укріплене місце» [12, Р. 2204] та грецького «*βυργος*» – «башта» [13, Р. 35].

Освоєнню земель та прискоренню процесу розподілу праці сприяло саме сільське господарство, внаслідок цього виникла потреба в обміні продуктами виробництва у формі торгівлі, бартеру, купівлі та продажу товарів. У врожайний рік селянська праця могла дати більше, ніж було необхідно. Звідси випливало, що тепер, замість того, щоб кочувати, наші предки могли оселитися на постійному місці у селах і вирощувати врожай на найближчих полях. При цьому до 1300-их років у окремих районах Європи кожних 3–5 років лютував голод, який фактично визначав структуру життя людей аж до XVII століття. Голодні селяни періодично цілими натовпами йшли до міста, створюючи там маргіналізовані прошарки населення і масове жебрацтво. Причиною цього був розподіл благ, котрий здійснювала правляча еліта – полководці, знать, царі, які опиралися на своїх солдатів, жерців, збирачів податку – шляхом встановлення контролю над усіма надлишками або їх частиною, тобто над багатством, яке дозволяло створити державу і оплачувати розкіш правителів. Це була перша хвиля (за Е.Тоффлером існує три хвилі багатства – І.К.) накопичення багатства у суспільстві, що стало можливим завдяки розвитку сільського господарства, тобто виникла аграрна цивілізація [10, С. 36–37].

Окремі сільські населені пункти існували у певний період, а пізніше, через відсутність потреби у таких, зникали самі по собі. Оскільки дослідження стосується України, доцільно обмежитися розглядом сільських населених пунктів, які існували та існують на її території, серед них:

– погост – у первісному значенні, ймовірно, гостинний двір, на якому зупинялися князь, духовні особи, а також купці (гості). З середини X ст. погости стали адміністративно-територіальними одиницями. На чолі погосту стояла посадова особа, яка відповідала за регулярну сплату податків населенням [9, С. 189].

– фільварок – (польське *folwark*, від нім. *Vorwerk* – хутір, ферма) – у Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV–XIX ст. велике багатогалузеве панське товарне господарство, яке ґрунтувалося на примусовій праці кріпосних селян [9, С. 197].

– відруб – був поширений з 1911 р. Польові землі зводилися в 1–2 ділянки, але садиба залишалася в селі.

Влаштування хуторів та відрубів на надільних землях відбувалося шляхом розподілу всієї землі або між усіма дворами села, або шляхом виділення окремих дворів у тих випадках, коли більшість селян відмовлялася переходити на хутірські та відрубні ділянки [9, С. 85].

– виселок – невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей з іншої місцевості або іншого населеного пункту, а також поселення людей на новому місці [7, С. 481].

– станиця – у дореволюційній Україні адміністративно-територіальна одиниця, до складу якої входило одне чи кілька козацьких поселень [7, С. 645].

Серед сільських населених пунктів, які виникли історично і до сьогодні існують, належать:

– село – населений пункт (звичайно великий) німецького типу, жителі якого займаються переважно обробітком землі [7, С. 119].

– хутір – господарська одиниця, яка виникла у європейських країнах в період Раннього Середньовіччя. В Українських землях з часів Визвольної війни – дрібне землеволодіння козаків, міщан, вільних селян. За Столипінською реформою – це земельна ділянка, що виділялася у приватне володіння селянській родині з перенесенням на неї садиби. Створення хуторів означало, що усі землі, які належать одній родині, зводилися в одну ділянку [9, С. 85,198].

– присілок – невелике село, розташоване поблизу більшого, або частина великого села [7, С. 20].

У контексті розвитку поняття «сільський населений пункт», на увагу заслуговують трансформації назв сільських населених пунктів, які відбувалися не внаслідок законодавчих змін або якихось певних критеріїв поділу, як це відбувається сьогодні, а через обставини, котрі виникали історично. Так у Пустомитівському районі Львівської області розташоване село із назвою Звенигород (перша назва Звенигород Галицький), котре набагато старше від Львова, адже засноване у 1086 р. і було містом – центром Звенигородського князівства. Причиною занепаду і переходу до статусу села стала руйнація у часи татаро-монгольської навали і конкуренція Львова, який швидко розвивався. Із такою самою назвою є місто Звенигород у Московській області Російської Федерації. І так само, як і український Звенигород було неодноразово зруйноване, однак незважаючи на те, що був період, коли тут проживало лише 135 осіб, воно не втратило статусу міста донині.

Подібне відбулося і з колишніми українськими містами, а нині селами, вісім з яких мають назву Городок (для порівняння, у Республіці Білорусь таких сіл, які втратили статус міст, налічується 26, а у Росії – 74 одиниці), існують також села Городище, Старгород та ін. Подібною є ситуація і з містами, назва яких суперечить статусові, наприклад, Старе Село, Царське Село тощо. Таким чином, на сьогодні назва населеного пункту має виключно історичне значення, не відображає його статусу і не свідчить про характер переважаючого виробництва у ньому.

Дослідження основних понять, які складають систему сільського розвитку, не можна розглядати лише у територіальному аспекті. Це специфічна сукупність суспільних відносин, які містять у собі економічні, екологічні, соціальні, культурні, демографічні, географічні та інші фактори [5].

Часто поняття «село» традиційно ототожнюється із населеним пунктом і нерозривно пов'язаним із ним поняттям «сільське господарство», однак нині суть села є набагато ширшою, адже розуміння того, що є сільським еволюціонує у часі. Причинами цього є зміни, які відбуваються у суспільстві в цілому, на сільських і навіть на міських територіях. Останнє особливо актуальне для приміських сіл, рівень життя населення у яких деколи навіть вищий, ніж у місті.

Існують міста, які фактично є селами, але при цьому створили специфічні особливості, котрі дозволяють їм офіційно належати до категорії міст. Наприклад, місто Хум у Хорватії населяє 20 осіб, які живуть у 6 будинках, але тут є лікар, поліція, мерія і навіть власна веб-сторінка [15, 16]. Щоправда очевидно, що така міська інфраструктура не є нагальною потребою для функціонування цього населеного пункту, причиною її створення є пошук унікальної особливості, яка привабить туристів, а отже з'явиться можливість заробітку для місцевих жителів.

Взагалі у світі існує велика кількість інших населених пунктів, які штучно переводилися із категорії село до категорії місто, що було обумовлене задоволенням певних, як правило, матеріальних потреб. Такий досвід пошуку поліпшення матеріального стану села, навіть шляхом створення специфічних особливостей для приваблення коштів, доцільно було б перейняти окремим селам України, особливо тим, які вже мають власні неповторні атракції.

Висновки. Протягом людської історії населені пункти історично часто міняли свій статус, трансформуючись з села (селища) у місто і навпаки, залежно від критеріїв та обставин, у яких цей статус визначався, при цьому залишалося незмінним їх розташування на сільських територіях та міцний зв'язок з ними.

Виникнення села у будь-якій місцевості завжди свідчило про сприятливі умови для ведення сільського господарства, що необхідно враховувати під час планування розвитку територій, особливо з огляду на світовий пошук шляхів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та підвищення використання земель сільськогосподарського призначення. При цьому не можна залишати поза увагою і зміну понять «село» та «сільське», які перебувають у постійній динаміці, яка обумовлена глобалізаційними впливами та

загальносвітовими тенденціями.

Перспективою подальшого дослідження може бути вивчення впливу сільської ментальності на розвиток сільського соціуму.

Список використаної літератури:

1. Блок М. Характерные черты французской аграрной истории / М.Блок ; пер. с фр. И.И. Фроловой ; ред. А.Д. Люблинская. — М. : Издательство иностранной литературы, 1957. — 351 с.
2. Гринин Л.Е. Производительные силы и исторический процесс / Л.Е. Гринин. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — Волгоград : Учитель, 2003. — 312 с.
3. Губені Ю.Е. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю.Губені // Економіка України, 2007. — № 4. — С. 62–69.
4. Етимологічний словник української мови / Уклад. Р.В. Болдирев та ін. ; редкол. О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. у 7 т. — Т. 5: Р-Т. — К. : Наук. думка, 1983. — 704 с.
5. Киселев С.В. Сельская экономика : учебник / С.В. Киселев. — М. : ИНФРА-М, 2007. — 436 с.
6. Лоскутов В.И. Основы современной экономической теории : учебн. пособие / В.И. Лоскутов. — Мурманск : МГТУ, 2000. — 435 с.
7. Словник української мови / уклад. за кер. акад. І.Білодіда в 11 т. — Т. 1. — К. : Наукова думка, 1970. — 827 с.
8. Снітинський В.В. Окремі виклики трансформації суспільних відносин на селі / В.В. Снітинський // Трансформація сільського господарства та села : ювілейний зб. наук. ст. ; за ред. Ю.Е. Губені. — Л. : ЛНАУ, 2010. — С. 7–11.
9. Тимочко Н.О. Економічна історія України : навч. посібник / Н.О. Тимочко. — К. : КНЕУ, 2005. — 204 с.
10. Тоффлер Э. Революционное богатство / Э.Тоффлер, Х.Тоффлер. — М. : АСТ, 2008. — 569 с.
11. Шмоллер Г. Народное хозяйство: наука о народном хозяйстве и ее методы / Г.Шмоллер ; пер. с нем., вступ. ст. А.А. Мануилова. — Изд. 2-е. — М. : Книжный дом «Либроком», 2012. — 168 с.
12. Battisti C. Dizionario etimologico italiano / B.Carlo, G.Alessio / in 5 volumi, vol. 2. — Milano : Giunti Editore, 1998. — P. 1988–2256.
13. Gamillscheg E. Romania Germanica. Sprach- und Siedlungsgeschichte Der Germanen Auf Dem Boden Des Alten Römerreichs. [With Maps] / Ernst Gamillscheg. — Berlin-Leipzig : Walter de Gruyter, 1934. — vol. I. — 434 p.
14. Halsall G. Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900 / G.Halsall. — London : Routledge, 2003. — 320 p.
15. Hum hivatalos honlapja [Electronic resource].— Access mode : <http://www.hum.hr/>.
16. North D.C. Structure and Change in Economic History / D.C. North. — New York : W.W. Norton & Company, 1981. — 240 p.

КУЛІШ Інна Михайлівна – кандидат наук з державного управління, старший науковий співробітник відділу розвитку територіальних громад і транскордонного співробітництва Інституту регіональних досліджень Національної академії наук України.

Наукові інтереси:

- регіональна економіка;
- розвиток сільських територій;
- європейська інтеграція;
- транскордонне співробітництво;
- державне управління.

Тел.: (067)779-04-74; (093)108-00-48; (066)881-76-34.

E-mail: reksi@mail.ru.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2014